

УДК 81'373.4

ПОЛІСЕМІЯ ЯК МОВНА УНІВЕРСАЛІЯ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ

Сога Л. В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

В статті розглядається визначення змісту слова, тобто його значення, через контекст. Явище полісемії у англійській публіцистиці, способи її реалізації, ефект використання полісемії в публіцистичних текстах.

Ключові слова: полісемія, лексеми, омонімія, морфеми, конверсія, лексикологія.

Сога Л. В. Полисемия как языковая универсалия в системе европейских языков / ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Украина, Переяслав-Хмельницкий

В статье рассматривается определение содержания слова, то есть его значение, через контекст. Явление полисемии в английском публицистике, способы ее реализации, эффект использования полисемии в публицистических текстах.

Ключевые слова: полисемия, лексемы, омонимия, морфемы, конверсия, лексикология.

Soga L. V. Polysemy as a universal language in the European language system / DVNZ «Pereyaslav-Khmel'nitsky State Pedagogical University named Gregory Skovorody», Ukraine, Pereyaslav-Khmel'nitsky

The article discusses the determination of the content of speech, its meaning through context. The phenomenon of polysemy in English journalism, the methods of its implementation, the effect of the use of polysemy in journalistic texts.

Keywords: polysemy, lexemes, homonymy, morpheme, conversion, lexicology.

Вступ. Слово як елемент мови, що виражає окреме поняття, може бути однозначним і багатозначним, оскільки кількість предметів і явищ дійсності, відображених в свідомості людини, значно перевищує кількість слів, що позначають ці предмети і явища. При цьому смислова структура слова утворює не просту сукупність значень і вживань, а деяку систему взаємозв'язаних і взаємообумовлених елементів.

Мова постійно вдосконалюється, збагачується, особливо активно – в лексиці, в семантиці слів. Віддалення окремих значень полісемантичних слів, утворення нових лексем – процес тривалий і безповоротний. Оновлення значень у мові відбувається постійно, особливо якщо йдеться про сучасну англійську мову, котра підвладна дії екстралінгвістичних впливів більше, ніж інші мови через свою глобалізуючу функцію. Адже англійська мова є основною мовою, котра обслуговує безліч сфер діяльності світової спільноти.

Лексична система мови має невичерпні резерви для безперервного розвитку свого словникового складу. Такі резерви виявляються насамперед і в полісемантичних словах, а завдяки засобам масової інформації новотвори можуть набувати значного поширення, входити в ужиток.

Мета статті: дослідити явище полісемії як процесу перетворень значень та появи нових значень в безперервно розвиваючій системі лексикології, встановити універсальні закономірності у розвитку значень слів, виявити спільні та відмінні риси семантичних процесів у різних мовах, обумовлених як лінгвістичними, так і національно-культурними чинниками.

У лінгвістичній літературі немає єдності поглядів на явище, зване омонімією, і на обмеження його від того, що іменується багатозначністю, або полісемією. При цьому мова йде не тільки про різне застосування терміна «омонім», що само по собі становило б не таку вже велику біду, а скоріше про різне визначенні поняття «слово». А також про різному підході до того, які можливі відмінності між окремими конкретними випадками

вживання (відтворення) одного і того ж слова, тобто які відмінності між такими випадками сумісні і які, навпаки, несумісні з тотожністю слова.

Слово – основна структурно-семантична одиниця мови, що служить для іменування предметів і їх властивостей, явищ, відносин дійсності, що володіє сукупністю семантичних, фонетичних та граматичних ознак, специфічних для даної мови.

Багатозначність (полісемічність) притаманна як словами, так і морфем (і кореневим, і афіксальним), вона властива також і конструктивним об'єктам (словосполученнями, пропозиціям, текстів). Багатозначність характеризує переважна більшість слів (і знаменних, і службових), у чому легко можна переконатися, відкривши тлумачний словник будь-якої мови. Однакова матеріальна, звукова оболонка «одягає» різний зміст, визнаються явищем багатозначності, полісемії слова.

Полісемія є мовною універсалією в системі європейських мов. Заснована вона на асиметричності мовного знака і відображає принцип економії формальних засобів при передачі максимального смислового об'єму. Моносемія, тобто наявність у мовної одиниці одного значення, не типова для мови в цілому. Однозначні здебільшого терміни, якщо вони не утворені шляхом перенесення від одиниць літературної мови, або слова, запозичені з інших мов для позначення екзотичних об'єктів (igloo, koala). Проте і в цих сферах досить часто спостерігається розвиток нового значення. Так, один і той же термін може виявитися багатозначним навіть усередині однієї терміносистеми. В лінгвістиці таким прикладом служить термін конверсія, який позначає утворення нового слова шляхом переходу даної основи в іншу парадигму словозміни; а також одну з двох протилежних властивостей як складових даної категорії. Наприклад, термін robot з розвитком комп'ютерних технологій придбав нове значення: a user who is actually a programme (допоміжна програма-користувач). Також не однозначне екзотичне слово kangaroo: в к. XIX – п. XX ст. воно означало

сленгове a tall thin man, especially ill-shaped and round-shouldered. Існування самого принципу економії мовних засобів виникає через невідповідність об'єму пам'яті людини кількості інформації, яку треба засвоїти. Г. Уоррелл (H. Warrel) в своїй книзі «Science Human Behavior» (Warrel, 1962) наводить такі дані: 500 найбільш вживаних слів англійської мови передають більше 10 000 значень, причому що уживаніше слово, то розгалуженіша система його похідних значень. За іншими підрахунками, на одне англійське слово в середньому припадає до 25 значень. В мовному акті використовується лише одне з цих значень. Вибір потрібного слова зумовлюється оточенням у конкретному мовному акті, інакше кажучи, полісемія нейтралізується контекстом.

Полісемія спирається на зв'язаність значень слова: всі його значення спираються на загальне, стрижневе значення. Однак не всі значення слова зберігаються в рівній мірі, впливають на його вживання та словотворчі зв'язки. Це призводить до того, що багатозначне слово розпадається на ряд слів, у яких спільними є лише звукова форма.

Порівнюючи слова в англійській та українській мовах, легко відзначити, що обсяг значення та кількість значень у подібних словах збігається не завжди. Особливо це стосується слів багатозначних, або полісемічних. Явище полісемії, тобто наявності у слова більше ніж одного значення, характерне для будь-якої мови і з її розвитком набуває все більше і більше значень та відтінків значень. Так, наприклад, англійське слово *read* походить від давньоанглійського *roedan* зі значенням вгадувати та пояснювати, і стосувалося тлумачення рунічних знаків, переважно у ворожінні. З виникненням буквеного письма воно набуває значення читати, а згодом обростає ще кільканадцятьма значеннями, зафіксованими у словниках. Можна сказати, що старе, первісне значення слова загубилось посеред інших, та воно і зараз активно використовується (наприклад, у сполученні *to read a person's thoughts*). З-посеред значень слова, є такі, що

співпадають у англійського *read* та українського *читати*, яке теж колись означало розуміти (можна читати чийсь думки, ноти тощо), але для британця *to read law at the University* значить вивчати право, а для українця *читати право в університеті* – значить *викладати* цей курс. Більшість слів можуть мати кілька значень, причому у мовленні, як правило, в кожному конкретному випадку реалізується тільки одне, обумовлене сполучуваністю і контекстом. [1, с. 125-126].

Розглядаючи слова *act* і *chart* діахронічно, доходимо висновку, що їхні значення змінилися. *Chart*, яке початково означало «уклад, хартія», набуло значення «схема, карта». Слово *act*, яке означало (і досі означає) «дія», поступово набуло значення «закон», що є показовим для сучасності. Так само в українській мові слово *земля* має такі значення: 1). третя від сонця планета; 2). верхній шар земної кори; 3). речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; 4). суша (на відміну від водного простору); 5). країна, край, держава.

Часто старе значення продовжує співіснувати з новим, і в таких випадках виникає багатозначність або полісемія.

Дуже важливо розрізняти лексичне значення слова у мовленні та його семантичну структуру в мові. Значення у мовленні контекстуальне. Розглянемо, наприклад, слово *bother* у такому реченні: *Life doesn't often bother to be charming since childhood has passed (Braine)*, ми бачимо його у певному контексті, що визначає його і робить можливим тільки одне трактування: «to make an effort». Це поняття отримує іронічне емоційне забарвлення, яке викриває протагоністичний погляд на життя як цинічний і песимістичний. Це забарвлення слова *bother* поєднується із загальноприйнятим стилістичним тоном. Так як будь-яке слово фактично має тільки одне значення, воно моносемантичне, проте воно може нести складене поняття або емоції багатьох видів [2, с. 8].

Вивчення лексичної полісемії пов'язане з серйозними труднощами, зумовленими відсутністю достатньо ефективних і об'єктивних методів її дослідження і способів представлення в одномовних і двомовних словниках. «Эти трудности дают себя знать, – писал В. В. Виноградов, – в типичных для толковых словарей непрестанных смешениях значений и употреблений слова, в расплывчатости границ между значениями и оттенками значений слова, в постоянных разногласиях или разноречиях по вопросу о количестве значений слова и о правильности их определения» [3, с. 9].

Труднощі, про які пише В. В. Виноградов, обумовлені тим, що семантика слова далеко не у всіх випадках може бути представлена у вигляді окремих, чітко виділених дискретних одиниць. «Принцип дифузності значень багатозначного слова являється вирішальним чинником, що визначає його семантику. Те, що лексикографічні описання не відображають цього (більш того, саме прагнуть звільнити словникові статті від «невизначених» прикладів), істотно спотворює уявлення про семантичну структуру описуючих слів» [4, с. 95].

Проблема нечіткості, размитості, двох значності, дифузності лексичного значення (англ. *ambiguity*, нім. *Unschärfe*) широко обговорюється (в тісному зв'язку з проблемою полісемії) і в зарубіжній семасіології (огляд відповідних робіт в найбільш повному вигляді представлено в книзі [Schneider 1988]). Сам Е. Шнайдер розрізняє наступні типи семантичної дифузності (*Unschärfe*).

1. Нечіткість, яка виникає внаслідок відсутності конкретного референта. Цей тип дифузності притаманний в першу чергу абстрактним сутностям.

2. Нечіткість, властива словам, характеризуючим відносні величини. Наприклад, у виразах *великий будинок* і *велика миша* слово *великий* має нечітку семантику, оскільки виражає відносні величини.

3. Нечіткість периферійних зон. У деяких системах (наприклад, в семантичних полях) ядерні семи чітко визначаються як елементи даної системи; належність периферійних елементів до даної системи може визвати сумніви.

4. Нечіткість переліку конститутивних ознак. У лексичних мікросистемах, що характеризуються відносинами гіпонімії, можуть виявитися слова з різнорідною семантикою (собака, кішка, корова і т. д.). Не у всіх випадках можливо виділити число і вид ознак, що визначають зміст словесного знака в цілому.

5. Нечіткість визначення наявності або відсутності так званих змінних (непостійних) семантичних ознак, які задаються контекстуальними умовами вживання слова [5, с. 133-134].

Якщо порівняти словникові статті англійські і українські, то можна легко побачити, що вони включають значення, яких слово набуло внаслідок метафоричного чи метонімічного розширення (українські відповідники в першому випадку будуть камінь; камінець, галька; кісточка; коштовний камінь; стоун; жовчний камінь, камінь у нирках; для приведеного прикладу українського слова англійськими відповідниками будуть earth, ground, land, soil), тобто в деяких випадках розширення значення іде приблизно в одному напрямку, а в інших – ні.

Багатозначність характерна для різних частин мови. Візьмемо, наприклад, дієслова: run

To amount; total: The bill ran to \$100. (досягати);

To get or become: The well ran dry. (висихати);

To move with haste; act quickly: Run upstairs and get the iodine. (біжи).

Це, звичайно, не повністю словникова стаття, слово (в даному випадку одно із слів широкої, навіть дуже широкої семантики) може мати принаймні ще вдвоє більше значень у різних словосполученнях, та вже з цих прикладів видно, що в українській мові еквівалентами цього слова будуть різні

дієслова (бігти, йти, тікати, тягтися, текти, вести, балотуватися, впадати, линяти, розпускатися, курсувати, майнути, рухатися і навіть працювати). А українське дієслово бігти може мати інші значення у таких сполученнях – звір біжить, час біжить, стежка біжить, зерно з лантуха біжить, молоко на плиті біжить.

Значна кількість слів має не по одному значенню. Обсяг значення багатозначного слова в одній мові часто не відповідає обсягу значень в іншій – так, наприклад, українському дієслову *йти* так само можна знайти велику кількість еквівалентів.

Обсяг значення англійських і українських слів може бути різним і без семантичного розширення через метафору. Компонентний аналіз доводить, що у денотативні значення слів не завжди співпадають (українське *плавати* включає семи як руху по воді цілеспрямованого, так і пасивного утримування на поверхні, англійське *swim* – тільки з допомогою певних рухів) [1, с. 128].

Полісемія – це наявність різних лексичних значень у одного й того ж слова відповідно до різних контекстів. Це явище, що дозволяє значно розширити номінативний потенціал мови без збільшення кількості власне лексичних одиниць. Вжите у контексті слово завжди розуміється однозначно, контекст вирішує проблему багатозначності, за винятком тих випадків, коли слово вживається у двох значеннях одразу зі стилістичною метою.

Окремі лексичні значення слова називають лексико-семантичними варіантами. Лексико-семантичні варіанти багатозначного слова мають семантичну спільність (спільні елементарні смисли – семи). Деякі мовознавці, як, наприклад, Р.О. Якобсон, схильні вважати, що для кожного полісемічного слова можна вивести «загальне значення», однак реально, незважаючи на семантичний зв'язок між значеннями полісемічного слова,

всі його значення об'єднати в єдине не можна, бо кожне зі значень співвідноситься з різними явищами, предметами тощо [6, с. 194].

За наявністю значень у їх семантичній структурі слова поділяються на однозначні і багатозначні. Однозначних або моносемантичних слів у мові порівняно небагато. Більшість слів мови – багатозначна. Можливість двобічного осмислення слова утворюється як синтаксичним, так і власне лексичним шляхом, тобто самою семантичною структурою слова.

Можливість багатозначного осмислення слова криється в його семантичних здатностях. Візьмемо для прикладу два слова – *photograph* та *love*, які можуть вживатися як іменник і дієслово. Однозначність слова *photograph* зберігається в усіх його синтаксичних проявах, напр.: *a photograph of a man (ship, animal)*, в усіх випадках лексичне значення залишається незмінним, хоча граматичне може змінюватися. Дещо складніша система в простих багатозначних слів, так, дієслово *pick* має до восьми лише денотативних значень: 1) «to pierce, penetrate»; 2) «to dig»; 3) «to clear, cleanse»; 4) «to pluck, gather»; 5) «to choose, select»; 6) «to rob, plunder»; 7) «to separate»; 8) «to pull or comb asunder». Коннотативні стосунки дієслова у словосполученнях ще складніші.

Наведені приклади свідчать про багатозначність, яка властива відокремленій лексичній структурі слова. Принципово інший вид полісемії спостерігаємо у конструкціях мовлення. Це видно на прикладі таких широкоживаних дієслів, як *to speak, to fall, to look, to wink*. У висловах *he speaks, he winks he falls* та *he looks* ми маємо справу з так званими «ненавмисними» значеннями, а вживання наведених дієслів подібним чином називається ще абсолютним. У реченнях *he speaks to the students, he winks at me, he falls in love with her* та *he looks like going there* на перший план з'являється «навмисність» значення, у даному випадку спрямована на об'єкт дії. Така багатозначність не пов'язана з лексичною полісемією – речення *He looks* можна розуміти як «він дивиться» і як «він має вигляд когось».

Вживання багатозначних слів реалізується, як правило, в оточенні достатньої кількості інших лексем а наведені приклади вказують на спільність характеристик кількох значень, які складають на перший погляд непомітну багатозначність, властиву цілому ряду слів.

Багатозначність мовлення часто зустрічається у питальних реченнях. У протиположності потрібним конкретним відповідям на запитання *When did Ceasar reign? Who was the English Queen in the middle XIXth century?* Ми не маємо готової відповіді на запитання *Who built up Rome?, When Adam delved and Eve span who was the gentleman then?* Неоднозначність відповіді на останні два запитання полягає у тому, що потрібна інформація не може бути виражена лексичним змістом однієї мовної одиниці і не обмежується окремим історичним фактом.

Нарешті, багатозначність викликається умовністю заяви, яку висловлено у реченнях типу *This rule must not be broken* або *You should not be late for the meeting*, де значення іменника *rule* і прикметника *late* зумовлюється альтернативними можливостями відповідної дії або реагування.

Вибір необхідної частини із поля значень багатозначного слова залежить від контексту (лат. *contextus* – зв'язок, з'єднання). Усі численні визначення контексту, що даються різними авторами, чудово поєднуються у короткій формулі, запропонованій І. Р. Торсуєвою: «Контекст – це фрагмент тексту мінус означувана одиниця» (Торсуєва, 1990). Фрагмент тексту, зрозуміло, повинен включати означувану одиницю, складаючи її ліве і праве оточення, бути необхідним і достатнім для визначення значення, і не повинен суперечити загальному значенню тексту. Проте і в такому розгорненому вигляді визначення контексту не охоплює всіх умов, в яких увесь об'єм значень багатозначного слова може бути уточнений. Пояснення, що пропонуються довідниками (наприклад, «контекст – розгляд одиниць одного виду в співвідношенні з суміжними ним в часі або просторі

одинацями того ж виду» або «умови і особливості вживання даних елементів в мові»), доволі нечіткі. Найдокладнішою і несуперечливою, на наш погляд, є теорія контексту Н.Н. Амосової. Коротко вона зводиться до такого: багатозначне слово, що семантично реалізується в мові, є ядром, навколо якого знаходяться одиниці-індикатори, тобто вказівний мінімум оточення, котре допомагає зробити потрібний вибір. Контекст, за Амосовою, – це поєднання ядра і індикаторів, що взаємодіють одне з одним. Залежно від характеру індикаторів можна виділити декілька типів контексту. Перш за все, це група лінгвістичних типів: лексичний, граматичний і лексико-граматичний типи. Друга група типів контексту – екстралінгвістичні умови, в яких існує мова. Якщо за наявності лінгвістичного контексту індикатори знаходяться в самому тексті і обов'язково представлені мовними одиницями, то при контексті позамовні значення реалізуються за рахунок чогось, що знаходиться за межами тексту [7, с. 228].

Зрозуміло, що вплив усього мовного відрізка і умов його реалізації на вибір із поля значення багатозначного слова необхідного значення не є лінійним. Саме тому в літературі можна знайти величезну кількість типологій і класифікацій контексту, що виникають залежно від мети кожного дослідника. Так, прийнято виділяти мікро -і макроконтекст, де мікроконтекст – це мінімальне оточення одиниці плюс додаткове кодування у вигляді асоціацій, конотацій і т. д., а макроконтекст – це оточення одиниці, яке дозволяє встановити її функцію в тексті як в єдиному цілому.

Близький за характером різновид мовної ситуації – ситуація тематична, або, як її часто називають, сюжетна. Індикатором, що допомагає у відборі, є весь зміст тексту, його тема. Незважаючи на назву, сюжетна ситуація не пов'язана з сюжетом художнього твору. Тема, як правило, допомагає визначити значення слова в спеціальних текстах, особливо якщо йдеться про використання терміна в різних галузях. Класичний приклад – дія тематичної

(сюжетної) ситуації в ролі індикатора при ядрі case. В роботах з граматики слово реалізує значення form of a noun or pronoun, в юридичних текстах – question to be decided in a law-court, в медичних – person suffering from a disease, у військовій справі – operation, у фінансовій тематиці – actual state affairs і, нарешті, в побутовому значенні – instance or example occurrence smth.

Особливо виділяється описова ситуація, коли в ролі індикатора виступають не власне мовні обставини, як в першому типі, а опис цих обставин. Окремий випадок описової ситуації – авторські ремарки в п'єсах, наприклад: What a mess this table is! (bangs his fist on it, spilling tea).

Висновки. Отже, визначення змісту слова, тобто його значення, через контекст часом є приблизним, інколи частковим і потребує додаткових пояснень за допомогою інших мовних засобів. Різні значення одного теж самого слова виявляються не зразу, а в процесі тривалого історичного розвитку мови. Так в процесі розвитку мови слово може придбати нове значення, мається на увазі, що може розширювати свою номінативну функцію. Також може з'явитися і зворотній процес – звуження значення. З цього бачимо, що розширення або звуження змістової частини слова обумовлюється зміною зв'язків внутрішнього значення одного з слів і є результатом семантичних перетворень словарного складу, що спонукало розвиток мови. Суттєву роль має і мовна ситуація в яку потрапляє слово, контекстуальне середовище. Полісемія грає важливу роль в змінненні значення. Присутність полісемії та її розвиток вказує на те, що мова розвивається. Вивчення полісемії стає актуальною темою, так як це важливий пункт в вивченні іноземної мови та в розумінні менталітету інших народів. Полісемія це процес перетворень значень та поява нових значень в безперервно розвиваючій системі лексикології.

Література:

1. Верба Л. Г. Порівняльна лексикологія англійської і української мов. – Вінниця: Нова книга. – 2008. – 248 с.
2. Клычков Г. С., Кузьменко Н. А. К вопросу о приемах установления близости лексических значений слова (Омонимия или полисемия) // Русский язык. – 1980. – № 6. – С.8
3. Виноградов В.В. 1953. Основные типы лексических значений слова // ВЯ, 1953. – №5. – С. 9.
4. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука. – 1973. – 280 с.
5. Schneider E. 1988. Variabilität, Polysemie und Unschärfe der Wortbedeutung. Theoretische und methodische Grundlagen. – Tübingen: Niemeyer. – 1988. – Bl. 1. – 200 S.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 368 с.
7. Комиссаров В. И. Лингвистика перевода. – М.: Международные отношения, 1980. – 167 с.

References:

1. Verba L. G. Porivnjajlna leksykologhija anghlijsjkoji i ukrajinsjkoji mov. – Vinnycja: Nova knygha. – 2008. – 248 s.
2. Klychkov Gh. S., Kuzjmenko N. A. K voprosu o pryemakh ustanovlenyja blyzosty leksycheskykh znachenyj slova (Omonymyja yly polysemyja) // Russkyj jazyk. – 1980. – № 6. – S.8
3. Vynoghradov V. V. 1953. Osnovnye typy leksycheskykh znachenyj slova // VJa, 1953. – №5. – S. 9.
4. Shmelev D. N. Problemy semantycheskogho analiza leksyky (na materyale russkogho jazyka) / D. N. Shmelev. – М.: Nauka. – 1973. – 280 s.
5. Schneider E. 1988. Variabilität, Polysemie und Unschärfe der Wortbedeutung. Theoretische und methodische Grundlagen. – Tübingen: Niemeyer. – 1988. – Bl.1. – 200 S.

6. Kocherghan M. P. *Vstup do movoznavstva: Pidruchnyk.* – K.: VC «Akademija», 2008. – 368 s.
7. Komyssarov V. Y. *Lynghvystyka perevoda.* – M.: Mezhdunarodnye otnoshenyja, 1980. – 167 s.